

Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı*

Bayram Arif Köse**

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Artvin, Türkiye

* Bu çalışma yazarın Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Dr. Öğr. Üyesi Gürsoy Solmaz'ın danışmanlığında hazırlanmış olduğu "Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı, Erzincan ve Kars (Coğrafi, Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Açından İncelenmesi)" başlıklı yüksek lisans tezinin bir bölümünün yeniden gözden geçirilmesiyle oluşturulmuştur.

Öz

Ticaret ve seyahat güzergâhlarında yer alan merkezler tarih boyunca önemini korumuştur. Liman şehirleri, tarihi yolların kavşak noktaları ve başkentler bu güzergâhların mutlak uğrak yerleri olarak gelişme kaydetmişlerdir. Gerek devletlerin tarihi yolları elde etme tutkusu gerekse tüccar veya gezginlerin merak duygusu, bu merkezlerle alakalı bilgilerin bize kadar ulaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu anlamda önemli liman şehri olan Trabzon'dan Tebriz'e uzanan tarihi kervan yolunun birinci aşaması sayabileceğimiz Trabzon, Torul, Gümüşhane, Bayburt ve Erzurum kısmı, dönem dönem gezginlerin notlarına konu olmuştur. Bu gezginler daha çok ortaçağda seyahat sebebi olan ya ticaret amacıyla ya da elçilik göreviyle yola çıkan kişilerdi. Biz, onların müşahede edip veya duyup aktardıkları bilgilerden dönemin siyasi hâkimleri, Türklerin bölgeye yönelik faaliyetleri ve bölgenin kültürel yapısına dair önemli malumatlar elde edebilmekteyiz. Bu makale, Trabzon ve Erzurum'u görmüş olan ortaçağın seyyahları, tüccarları veya elçilerinin bize ulaşan notlarına dayanarak Trabzon-Erzurum güzergâhının siyasi, ekonomik ve coğrafi durumunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Erzurum, Gümüşhane, Clavijo.

Trebizond-Erzurum Route in Medieval Travelogue

Abstract

Centers that located on trade and travel routes have maintained their importance throughout the history. Port cities, junctions of historic roads and capital cities have developed as absolute stopover places for these routes. Either it is the passion of states' to acquire the historic routes or it is the curiosity of merchants or travelers, it has set ground for the information that is relevant to these centers to reach to us. In this sense, the part, that contains Trebizond, Zigana, Torul,

Makale Bilgileri /
Article Info:

Gönderim / Received:
16.02.2018
Kabul / Accepted:
25.05.2018

** Sorumlu Yazar /
Corresponding Author:

Artvin Çoruh
Üniversitesi,
İstanbul, Türkiye
bayramarifkose@gmail.com

Atf için / To cite this article:

Köse, B. A. (2018). Ortaçağ seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum güzergâhı. *Curr Res Soc Sci*, 4(2), 60-72.
doi:10.30613/curesosc.396102

Bağlantı için / To link to this article:

<http://dx.doi.org/10.30613/curesosc.396102>

Gümüşhane, Bayburt and Erzurum where can be count as the first stage of the historic caravan route from Trebizond, where is an important port city, to Tabriz, has been the subject to the notes of travelers from time to time. These travelers were the people who traveled mostly in medieval times, either for trade reasons or as ambassadors. We can obtain important informations for their observations and the informations that they heard, about the political rulers of the period, Turks' activity towards the region, about the cultural structure of the region. This article, puts forth of the political, economic and geographic condition of the Trebizond-Erzurum route, based on the notes of medieval travelers, merchants or ambassadors who have seen Trebizond and Erzurum that are reaching to us.

Keywords: Trebizond, Erzurum, Gümüşhane, Clavijo.

Giriş

Tarih boyunca önemli mevkide yer almayı başaran Trabzon sahip olduğu konumu sayesinde pek çok seyyahın, elçinin ve tüccarın hatta imparatorların uğrak yerlerinden biri olmuştur. Onu bu şekilde önemli yapan şey Karadeniz'in mühim limanlarından birine sahip olması ve bu limanı ortaçağın en önemli merkezlerine bağlayan güzergâhın başlangıcını oluşturmasıydı. Bu anlamda dönem dönem başta siyasi olmak üzere ticari ve kültürel olarak hızlı gelişmeler göstermişti. Trabzon limanının mühim olması kadar bu limanı Anadolu'nun içlerine hatta dönemin önemli başkenti Tebriz'e ulaştıran yollar ve bu yollar üzerinde yer alan yerleşim yerleri de önem arz etmekteydi. Bu yolların coğrafi, siyasi, ekonomik ve kültürel durumları buradan çeşitli görevlerle geçmiş olan seyyah, tüccar veya elçiler tarafından müşahedeye dayalı bir şekilde aktarılmıştır.

Eskiçağlardan beri kullanıma açık olduğunu gördüğümüz bu mühim yolun Mosklar, Tibarenler ve Marlar gibi ilk sakinlerinin M.Ö. 756 yıllarından itibaren burada faaliyet gösterdikleri bilinmektedir. Daha sonra Büyük İskender'in, miladın hemen sonrasında Roma İmparatorluğu'nun faaliyet sahasında yerini

almıştır. Özellikle Trabzon limanının askeri vasıf kazanması Satala'ya ulaşan bu yolun da önemini arttırmıştır. M.S. 129 yılında Hadrian'ın bölgeyi ziyareti sebebiyle onarılan yollar bölge ekonomisine olumlu katkı yapmıştır. Bu yollar Doğu Roma ve sonrasında 1204'ten itibaren Trabzon Rum Devleti hâkimiyetinde Venedik ve Ceneviz ticaretiyle daha da önemli hale gelmiştir (Tekindağ, 1979, ss. 456-457; Çiğdem, 2008, ss. 143-147; Arrianus, 2005, s. 3; Bryer-Winfield, 1985, s. 10, 180; Lowry-Emecen, 2012, s. 296; Bijişkyan, 1969, s. 43; Texier, 2002, I, s. 32, III, ss. 154-155).ⁱ Tüm bu faktörlerle birlikte dönemin Müslümanları tarafından dünya ticaret merkezi olarak adlandırılan Trabzon, bu anlamda pek çok tüccarın, seyyahın ve elçinin Anadolu'ya giriş kapısı olmuştur. Bununla beraber Kefe limanının karşısındaki karada yer alması, onun diğer limanlarla bağlantısını güçlendirmiş ve kuzeyden deniz yoluyla gelen tüccarların Anadolu'ya girişini sağlayarak karadan devam etmelerine imkân vermiştir. (Ebü'l-Fidâ, 2017, ss. 191, 310, 313; Çiğdem, 2008, s. 133).ⁱⁱ

1. Yöntem

Seyahatnameler, tarihi kaynaklar arasında gözleme dayalı mühim verilerin aktarıldığı en önemli, birinci elden kaynaklardır. Bu kaynakları bu derece önemli yaparsa müşahade edilen yerlerin, kişilerin veya olayların daha tarafsız bir şekilde anlatılmasıdır. Ancak bu durum her zaman geçerli olmamakta ve bu verilerin akademik bir disiplinden geçirilmesi ihtiyacı doğmaktadır. Tarihi dönem içerisinde önemli bir yere sahip olan güzergâhlar, onları en çok kullananların aktardıkları bilgiler sayesinde günümüzde araştırmacılar tarafından daha net bir şekilde ele alınabilmektedir. Bu bağlamda ticaret güzergâhlarını kullanan tüccarlar veya elçiler uzun süren maceralı yolculuklarını çoğu kez kaleme almışlar ve yaşadıkları döneme dair başta siyasi, coğrafi ve ekonomik olmak üzere pek çok konuda bize bilgiler ulaştırmışlardır. Bu çalışmada ilk olarak Trabzon-Erzurum arasında yolculuk etmiş veya bu merkezlere uğramış olan çeşitli gezgin, elçi ve tüccarların güzergâhla ilgili deneyimleri

ele alınmıştır. Onların aktardıkları bilgilerin güvenilirliğinin teyidi için bu kişilerin hayatlarına dair bilgilere de yer verilmiştir. Özellikle papalık veya devlet nezdinde çeşitli görevlerle gönderilip çalışmamıza konu olan merkezler yolu düşen seyyahların hangi görevle geldikleri ve dönemin hangi devlet adamıyla görüştikleri de çalışmamız içerisinde ele alınmıştır. Anadolu'nun stratejik konumuna değer katan Trabzon-Erzurum yolunun tarihsel süreç içerisinde batılı ve Müslüman gezginler tarafından hangi şekilde ele alındığı ve elde edilen verilerin mukayese edilip kullanılması çalışmamızdaki en önemli önceliğimizdir.

2. Trabzon-Erzurum Güzergâhı ve Seyyahlar

Ortaçağda Trabzon-Erzurum güzergâhını takip eden seyyahlar arasında ilk olarak ele aldığımız seyyah Venedikli tüccar bir ailenin çocuğu olan Marco Polo'dur. Kesin olmamakla birlikte 1254 yılında doğmuş olabileceği öne sürülen Polo'nun duyduklarından ziyade gördüklerini aktarması onu dönemin en ilgi çeken batılı seyyahı yapmıştı. Batılıların tamamen yabancı olduğu coğrafyada gezmiş olması nedeniyle aktardıkları batıda büyük ilgi uyandırmıştı. Gezilerinden birinde Çin'e kadar gidip Pekin'de Kubilay Han'la görüşme fırsatı bulan Marco Polo ve dâhil olduğu heyet, saraya kabul edilen ilk batılılar olmuşlardı. Bu ziyarette Marco Polo'ya Kubilay Han tarafından imtiyazlı bir elçi olarak bazı özel görevler verilmiş ve heyet dönüşte Han'ın mektubunu Papa'ya ulaştırmıştı. Ayrıca 1292 yılında İran'a gönderilecek olan Moğol prensesinin götürülme görevi de kendisine verilmişti. Yola çıkan Marco Polo, prensesi Horasan'da bıraktıktan sonra Anadolu'ya gelerek Trabzon'a ulaşmış ve buradan gemiyle ülkesine hareket etmiştir. On dört gemi ve altı yüz kişiyle yola çıkan heyet 1295 yılında Venedik'e ancak yirmi kişi olarak ulaşabilmişti (Polo, ss. 5-14).

Karadeniz'den hareketle Trabzon üzerinden, kendinden önceki seyyahların güzergâhını takip eden seyyah doğuya doğru harekete geçmişti. Onun belirttiğine göre; Trabzon'dan Tebriz'e uzanan kervan yolunun en önemli duraklarından biri olan Bayburt, gümüş madenleriyle ün yapmıştı. Ama en önemlisi, yaz aylarında doğudan buraya Türk obalarının yoğun bir şekilde

gelmesiydi. Bu bağlamda Bayburt Türklerin hayvanlarına yemyeşil verimli obalar ve meralar sunmuş ve Türklerin bu mevsimi çoğunlukta burada geçirmesine sebep olmuştu. Kışın ise durum sertleşen iklim ve dondurucu soğuklar nedeniyle değişmekte ve bu Türk obaları havaların soğumasıyla daha sıcak ve meraların çok olduğu güneye göç etmekteydiler (Polo, s. 21). Marco Polo'nun bu güzergâhla ilgili aktardığı bilgiler Bayburt'la sınırlı kalmıştır. Bununla birlikte ortaçağda pek çok kez yağmalara maruz kalmış olmasına rağmen ekonomik ve sosyal canlılığını kaybetmemiş olan Bayburt, bu durumunu şüphesiz mühim ticaret yolu üzerinde yer almasına borçluydu. Tebriz'in İlhanlıların başkenti olması Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunu önemli yaparken yol üzerinde Bayburt gibi kaleleri de önemli mevkilere yükseltmişti. Moğollarla ticaret yapan Avrupalılar dahi Trabzon'dan karaya çıkıp Bayburt yoluyla Tebriz'e varmaktaydı (Turan, 2004, ss. 48-50). Bu güzergâhı kullanıp ticarete söz sahibi olan Doğu Roma, zamanla Bayburt ve çevresinde çoğalan Türk akınlarına boyun eğerek transit yoldaki ticari üstünlüğünü kaybetmişti (Bryer-Winfield, 1985, s. 353; Tellioglu, 2007, s. 86, 96).ⁱⁱⁱ

Ortaçağın tartışmasız en önemli Müslüman seyyahı olan Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim Letavi Tanci, 1304 yılında Tanca'da doğmuş, 1368 yılında ise vefat etmişti. 22 yaşına kadar ilim tahsil eden İbn Battûta, 1325 yılında Hac maksadıyla Mekke'ye doğru bir buçuk yıllık seyahate çıkmış ve yolculuğu boyunca bir din âlimi olarak ilgi görmüştü. Başta Arap coğrafyası olmak üzere İran, Irak, Doğu Afrika, Kuzey Türk İlleri, Doğu Asya, Çin, Hindistan, Endülüs, Mısır ve Suriye'yi gezen seyyah seyahati boyunca müşahede ettiklerini oldukça akıcı bir üslupla kayda geçirmişti. 1332 yılında Delhi Sultanlığı yönetiminde iş bulmak amacıyla Hindistan'a varmak için yola çıkan, ancak güzergâhını değiştirip kuzeye doğru giderek Mısır, Suriye ve Anadolu'ya varan seyyah Alaiye, Konya, Sinop ve Kırım'a ulaşmış ve orada Altın Orda Han'ı Özbek'le karşılaşmıştı. İbn Battûta, hanın hamile olan eşini İstanbul'a gönderdiği kervanla görevlendirilmiş ve 732-733 (1332) yılında

İstanbul'a varmıştı. 745-746 (1345) yılında tekrar deniz yoluyla Çin seyahatine başlayıp yaklaşık yirmi beş yıllık seyahatinden sonra evine dönen İbn Battûta'nın, Hülâgû'nun yağmaladığı Bağdat'a varması ve Ebû Sâid'in kervanıyla Tebriz'e gelmesi onu İlhanlı tarihi açısından önemli yapan faktörlerdendir. (İbn Battûta, 2004, ss. XXI-XXXII; Aykut, 1999, ss. 361-368; Dunn, 1986, ss. 1-4).

İbn Battûta her ne kadar Trabzon şehrine gelmemiş olsa da, oradan Erzurum'a uzanan güzergâhın Gümüşhane kısmıyla alakalı malumatlar aktarmış ve Erzurum'a ulaşmıştır. Anadolu'dan ilginç ve değerli hatıralar nakleden ünlü gezgin Amasya'dan sonra Irak hükümdarına bağlı olan Gümüşhane'ye (Kümiş) varmıştı. O dönemde Irak ve Suriyeli tüccarların uğrak yeri ve mal aldıkları Gümüşhane oldukça bakımlı ve büyük bir merkez konumundaydı. Burayı bu denli önemli yapan ise adından da anlaşıldığı üzere zengin gümüş rezervlerine sahip olmasıydı.^{iv} Şehre iki günlük mesafede yükselen dağlar coğrafyada ulaşımı güçlendirmekteydi. Gümüşhane'de Ahi Mecdüddîn tekkesinde üç gün misafir olan İbn Battûta diğer yerlerde karşılandığı gibi karşılanmıştı. Onun seyahat notları Ahilerle ilgili izlenimleri sayesinde bu alanda günümüzde en önemli kaynak olma özelliğine sahip olmuştur. Bu misafirliklerden oldukça memnun olan seyyah, Eretna Bey'in vekilinin ziyaretine gelip yol masraflarını karşıladığını ve adına mükemmel bir ziyafet verdiğini belirtmektedir. Buradan hareketle Kelkit üzerinden Erzincan'a ulaşan seyyah, Erzincan'dan sonra önemli bir ortaçağ şehri olan Erzurum'a varmıştır. Diğer seyyahlar gibi bu güzergahta bulunan Kop Dağı üzerinden değil de Kelkit-Erzincan hattından Erzurum'a varması, bu dönemlerde bu hattın daha faal olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer taraftan Irak hükümdarının hâkimiyetinde geniş bir alana yayılmış olan Erzurum'un iki Türkmen grup arasında yaşanan savaşlar nedeniyle bir hayli harap olduğunu belirtmektedir. Şehirde üç ırmağın yer aldığını ve evlerinin bağ ve bahçeler arasında olduğunu belirten seyyah burada Ahi Tûmân tekkesinde kalarak iyi bir şekilde ağrılanmıştı.^v

Bu güzergâhın belki de en önemli şahitlerinden olan ve aktardığı bilgiler sayesinde dönemin siyasi ve coğrafi yapısı hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan seyyah İspanyalı Clavijo'ydu. Timur ve dönemiyle ilgili bilgiler aktaran Clavijo'nun sarayda mabeyncilik yapması onun Kral Don Hanri ile yakın ilişki kurmasına neden olmuştu. İspanya kralı bu sebeple doğudaki gelişmeleri takip edip Timur'la dostluk kurmak için onu 1402'de elçilik heyetiyle birlikte göndermiştir. Timur'la ilgili anlattıklarını diğer kaynaklardan farklı yapan şey birkaç defa bizzat Timur'la görüşmüş olmasıdır. Seyahat notlarını daha çok günlük şeklinde kaydetmiş olan Clavijo, Karadeniz kıyıları, Doğu Roma, Türkler, Venedikliler ve Cenevizliler hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Ayrıca Trabzon Rum Devleti ve buradaki İtalyan denizcilerin faaliyetleri hakkında aktardığı notlar oldukça önemlidir. 1402 yılında Ankara'da Timur'la görüşen elçilik heyeti Erzincan'dan Bayezid'e ulaşan 27 günlük seyahatten sonra Anadolu'yu geride bırakıp Tebriz-Buhara yoluyla Semerkand'a ulaşmıştır. Buradaki görevinden sonra geri dönen Clavijo, 1405 yılı Eylül ayının başında Anadolu'ya girerek Eleşkirt, Ani ve Viser'den sonra 17 Eylül 1405 Perşembe (22 Rebûlevvel 808) günü Trabzon'a ulaşmıştı (Clavijo, 2016, s. 5; Clavijo, 1859, ss. I-X; Manz- Dunaway, ss. 692-693; Konukçu, 1994, ss. 795-797; Cöhçe, 1991, ss. 86-87; Usta, 1999, s. 29).

Clavijo seyahati süresince Trabzon'a iki kez uğrama fırsatı bulmuştu. İlk olarak İstanbul Beyoğlu'ndan deniz yoluyla 11 Nisan Cuma günü Trabzon'a ulaşan Clavijo, iki merkez arasının kendi hesaplarına göre bin beş yüz kırk beş km. olduğunu belirtmektedir. Şehir dışında Cenevizlilere ait olan kaleye uğrayan Clavijo, Cenevizliler tarafından iyi karşılandıklarını belirtmektedir. 12 Nisan Cumartesi günü Trabzon Rum Kralı III. Manuel atlar gönderip onları sarayına davet etmişti. Hem Kral'la hem de oğlu Leccius'la görüşme imkânı bulan Clavijo bu ikisi hakkında da bilgiler verip onların gayet ihtişamlı giyindiklerinden bahsetmektedir. Burada var olan uygulamaya göre, babası hayatta olsa bile, tahta varis olan çocuğu da imparator unvanı

kullanmaktaydı. Rumca unvanları ise Bacilus'tu. Bunlardan başka Clavijo, Trabzon Rum Devleti ve komşularının Timur'a vergi verdiklerini belirtmektedir (Clavijo, 2016, s. 77). 14 Nisan Pazartesi günü sarayda görevli iki kişi Clavijo ve beraberindeki heyetin yanına gelmişlerdir. Bunlardan biri imparatorun önünde yay taşımakla görevli Korus unvanlı kişi, diğeri Bravaş unvanlı hazinedardı. Bu şahıs imparator tarafından çok sevildiği için onun onayı olmadan bir şey yapılamamaktaydı. Hatta onun imparator tarafından el üstünde tutulması tahtın varisi oğlunu bir hayli kızdırmış ve babasına isyana sevk etmişti. İleri gelenler genç veliahttan taraf tutunca III. Manuel üç ay süreyle kuşatılmıştı. Bu girişim barış yoluyla bertaraf edilmişti. Bu malumatlardan sonra şehrin genel özelliklerinden bahseden Clavijo buranın coğrafi, ekonomik ve siyasi durumuyla alakalı gözlemlerini aktarmaktadır. Deniz kenarında denizden yüksekte yer alan Trabzon gerilerde dağ eteklerine kadar uzanan surlarla korunmaktaydı. Şehrin bir tarafından derin vadilerden gelen su, şehri bu taraftan gelebilecek akınlara karşı son derece iyi koruyarak şehre müstahkem bir mahiyet kazandırıyor. Düz alanların da yer aldığı şehrin gayet iyi bir suyu vardı. Bağlar ve bahçelerin yer aldığı şehirde sahil boyunca şehre gelen malların satıldığı çarşı havalisine uzanan bir cadde mevcuttu. Burası seyyahın belirttiğine göre görülmeye değer bir mevki idi. Denize yakın bir yerde sağlam surlarla çevrili ve Trabzon Rum Kralı'nın izniyle kurdukları, biri Cenevizlilere diğeri Venediklilere^{vi} ait iki kale mevcuttu. Şehrin dışında pek çok kilise ve manastır yer almaktaydı. Ayrıca Ermeniler burada çok sevilmemekle birlikte kiliselerinde serbestçe ayin hakkına sahiplerdi (Clavijo, 2016, ss. 78-79). Burada Clavijo'nun bahsettiği şekilde büyük oğulun imparator unvanı alıp yönetime müdahil olması devletin son yüz yılında taht kavgalarını ve aile içi çatışmaları körüklemişti. Bu sebeple aynı anda birden fazla imparatorun saltanat sürdüğü görülmektedir. Bununla birlikte III. Manuel döneminin önemli problemlerinden bir tanesi de sıradan bir gencin sarayda olağanüstü yetkilerle donatılması olmuştu. Devlet işlerinde sınırsız yetkilere sahip olan bu genç nedeniyle hem III.

Manuel'in oğlu hem de devlet erkânı rahatsızlıklarını dile getirip girişimlere başlamışlardı (Fallmerayer, 2011, ss. 201-203).

On altı gün boyunca Trabzon'da kalıp gezdikten sonra 27 Nisan Pazar günü Trabzon'dan ayrılan Clavijo ve heyeti, gün boyunca pek yüksek olmasa da yolculuğuna tepeliklerden devam etmişti. Aynı günün akşamına doğru Biksit (Sürmene suyu) adıyla bilinen nehrin kenarında konaklamışlardı. Trabzon Kralı'nın yanlarına verdiği rehberler de onlarla birlikteydi. Kalabalık nüfusa sahip bölge insanın bir uğraşı da sahip oldukları güzel tarlalarda tarım yapmaktı. Trabzon Kralı'nın mahiyetine verdiği adamların bir müddet sonra düşman memleketi sınırlarına ulaşınca kendilerinden ayrıldığını belirtmektedir. Hatta onlar Trabzon Kralı'na ait olan Palima adlı kaleye henüz varmadan ayrılmışlardı. Bir dağın eteğinde kayalar üzerinde yer alan bu kalenin etrafında birkaç ev yer almaktaydı. Burasının merkezi bir yer olmayıp güzergâh üzerinde yol güvenliği için yapılmış bir kale olduğu anlaşılmaktadır. Burada fazla konaklamayan Clavijo ve beraberindekiler aynı gün güzel ormanlar içerisindeki yollardan ilerliyorlardı. Yolun sadece tepeden inen kısmın bozuk olması nedeniyle zorluk çekmişlerdi. 29 Nisan Salı günü yüksek dağlara doğru geçen yolculukta Zigana Kalesi'ne varmışlardı. Buraya tek giriş, etrafındaki bir kayadan kale kapısına uzanan bir köprü sayesinde sağlanıyordu. Burada bir Rum asilzadesi olan Crill Kabasika bulunmaktaydı. 30 Nisan 1404 Çarşamba günü saat dokuz civarında Kavaka^{vii} (Torul) adındaki kaleye varan Clavijo kalenin hemen alt tarafından bir nehrin aktığını belirtir. Etrafta ise bitki örtüsünden yoksun sarp dağlıklar mevcuttu. Kayalıklardan oluşan bu sarp arazilerde yolculuk yapmak imkânsızdı. Kale kayalıkları ile nehir arasında oldukça dar bir geçitten ibaret tek bir güzergâh mevcuttu. Hatta bu güzergâh o derece dardı ki buradan ancak bir adam veya bir atın geçebilmesi mümkündü. Kalenin içindekiler sayıca az olmalarına rağmen bu geçit sayesinde buradan yolculuk etmek isteyenleri durdurabiliyor ve onları ücrete tabi tutuyorlardı. Dağları aşmak için başka bir yol olmadığı için yolcular bu geçitten geçmek zorundaydı. Aynı şekilde

kaledekiler Clavijo ve elçilik heyetinden de ücret istemişler ve heyetin beraberindeki eşyaları gümrük ücretine tabi tutmuşlardı. Ücreti ödemek zorunda kalan heyet ancak bu şekilde yola devam edebilmişti. Buranın yöneticisi olan Kabasika da bu şekilde yol kesicilik yaptığı için çevre yerlerde çok sayıda yol kesici insanlar vardı. Buradan geçecek olanların selamete yolculuklarına devam edebilmesi için biraz kalabalık olmaları gerektiğini belirten seyyah, eğer bu şekilde olmazsa, buradan geçecek olanların Kabasika ve adamlarına epeyce para ve hediye hazırlayıp onlara takdim etmek zorunda kalacaklarını öne sürmüştür. Buradan üç fersah ötede yine yüksek bir kaya üzerinde inşa edilmiş bir kale daha vardı. Dar yolları takiple ilerleyen Clavijo burayı geçtikten sonra yeni inşa edilmiş gibi görünen ve Kavaka Kalesi'ne üç fersah uzaklıkta bulunan Orila adında müstahkem bir kaleye vardıklarını belirtir. Pek çok kaleyle birlikte bu sarp arazilerin hâkimi olan Kabasika, Clavijo'ya ömrünün bu sarp arazilerde geçtiğini anlatmıştı. Bu dağlarda hem gelip geçenlerden para alıyor hem de Türklerle savaşmak için adam topluyordu. Şimdilik her hangi bir sıkıntıları olmasa da güneyden Türklerin devamlı akınlarına maruz kalmaktaydılar. Kendisinin ve mahiyetindekilerin ihtiyaçları için gelirleri olmadığından gelip geçenlerden para almakta ya da komşu memleketleri yağmalamaktaydılar. Clavijo ve heyeti Kabasika'yı görmek istediyseler de adamları buna müsaade etmemiş ve onun bizzat kendisinin gelip heyetle görüşeceğini belirtmişlerdi. 1 Mayıs Perşembe günü ok ve yay kuşanmış otuz adamıyla kaleden çıkan Kabasika güzel bir ata binmişti. Clavijo ona ticaret adamı olmadıklarını ve sadece Timur'a elçi olarak gönderildiklerini belirtmiş ve yanlarındaki eşyaların Timur'a gönderilen hediyeler olduğunu açıklamaya çalışmıştı. Bu açıklamalara rağmen Kabasika, Trabzon Devleti'nin de Timur'a bağlı olduğunu belirterek adamlarının ihtiyaçlarını sağlamak için zaman zaman Timur'un memleketlerini bile yağmalamaktan geri durmadıklarını söylemişti. Hediye vermeye mecbur kalan heyet eşyalar arasından kırmızı bir kumaş ve gümüş bir fincan çıkartıp Kabasika'ya verdi. Fakat o bu hediyelerle yetinmeyip daha

fazlasını istiyordu. Bunun üzerine Clavijo beraberinde gelen tacirden bir şeyler alarak Kabasika'ya hediye etmiş ve onu ancak bu şekilde memnun edebilmişti (Clavijo, 2016, ss. 81-85).

Bu anlatılanlardan anlaşıldığına göre 15. yüzyılın başında Gümüşhane^{viii} ve çevresi tamamen Türkleşmişti. Trabzon Rum Devleti'nin sınırları ancak buradaki eşkıya gruplara göz yummaları şartıyla Torul'a kadar uzanmaktaydı. Trabzon Rum Devleti'nin yöneticileri bu eşkıyalar sayesinde Türk akınlarını biraz olsun hafifletmeye çalışmaktaydı. Clavijo bundan sonra yola Gümüşhane'den devam ederek Kelkit üzerinden Erzincan'a doğru hareket etmişti. Beraberlerinde gelen bir tüccardan bir şeyler alıp Kabasika'ya hediye eden Clavijo ve heyet Kabasika'nın korumasında Timur'a tabi olan Erzincan'a kadar ilerlemişlerdi. Öğleden sonra Kabasika'ya ait olan bir kaleye vardıklarını belirten Clavijo, burada Çobanlı Türklerine ait bir kale olduğunu belirtmektedir. Clavijo'nun buralardan geçtiği tarihlerde Değirmendere, Harşit Çayı ve irili ufaklı birçok akarsuyun geçtiği Khaldia Dağları ve yöresiyle birlikte Messo-Khaldia, sarp kayalıklarla çevriliydi. Komnenos hanedanından III. Manuel'in (1390-1417) adına Torul-Gümüşhane bölgesini elinde bulunduran Khaldia Dükü Ioannes Kabasites, kaleleri elinde bulundurmamakla kalmıyor, yol kesicilik gibi meşru olmayan yollarla ihtiyaçlarını karşılamaya çalışıyordu. III. Manuel'in buna göz yummasının sebebi şüphesiz Kabasites'in az da olsa Türk akınlarına karşı bir set oluşturmasıydı. Kelkit ve çevresinde bulunan Türklerle, başkenti Trabzon olan Rumların sınırını, Torul-Gümüşhane hattını elinde bulunduran Kabasitesin hâkimiyet alanı oluşturmaktaydı. Osmanlıların Trabzon'u fethetmesiyle bölge Türk hâkimiyetine geçmişti. Kelkit ve çevresi ise zaten Türk hâkimiyetindeydi. Clavijo'nun gezi notlarına göre, Komnenoslar iç kesimlere hâkim olamayıp daha ziyade Karadeniz kıyılarına hükmetmekteydiler. İç kesimler ise daha ziyade Türklerin elindeydi. Erzincan Emiri Mutahharten'in halefi, Gümüşhane'den, Kelkit'te yer alan Alansa (Alanza) Köyü'ne kadar hâkimdi. Erzurum, Avnik ve Ani'ye kadar ise Gürcü VII. Giorgi faaliyet gösterebilmekteydi (Clavijo, 2016,

s. 85; Konukçu, 1994, s. 797; Cöhçe, 1991, s. 91). Ancak bundan sonraki süreçle ilgili bu aileye dair malumat eksikliği nedeniyle pek fazla bilgiye sahip değiliz. Onlara dair kaynaklarda yer alan en son bilgi 1481 yılında bölgeye sevk edilen Osmanlı ordusu önünden kaçıp Azerbaycan'a kaçtıklarıdır (Tellioğlu, 2008, s. 52). Panaretos'un kayıtlarında da Trabzon Rum Krallarıyla Kabasites ailesinin ittifaklarından hatta birlikte sefere çıktıklarından söz edilmektedir (Talwar, 2016, s. 201).^{ix}

Türklerin devam eden akınları nedeniyle Kabasika'nın heyete refakat eden adamları heyete bir müddet durmalarını söyleyerek etrafı gözetlemeye çıkmışlardı. Yollarına tekrar devam eden heyet her hangi bir saldırıya maruz kalmadan ikinci vakti o dönem Erzincan sınırlarına dâhil olan bu gün ise Kelkit'te yer alan Alanza'ya varmışlardı. Buraya varınca Kabasika'nın adamları, yükleri indirip müsaade istedikten sonra geri dönmüşlerdi. Türk bir asilzadenin elinde bulunan bu Türk köyünde gayet iyi ağırlanan Clavijo ve arkadaşları bu zor yolculuktan sonra bir hayli rahatlamışlardı (Clavijo, 2016, ss. 85-86).

Erzincan üzerinden Erzurum'a varan heyet 22 Mayıs 1404 yılında Erzurum'dan hareketle ilk olarak Patir Havan köyüne ulaşmışlardı. Sonrasında dönemin müstahkem kalelerinden Avnik'e varmışlardı. Burası Erzurum'a 60 km. mesafede Köprüköy civarındadır. 26 Mayıs 1404 yılında Deliler köyünden hareketle bütün havaliden geçen büyük bir nehir olan Aras Nehri kenarına ulaşan Clavijo ve heyeti, yolculuklarını yamaçlar ve çukurlar arasında zor bir şekilde yaptıklarını belirtmektedir. Birkaç köy konaklamasından sonra dağlarından tuz elde edilen ve çevre yerlerden buralara tuz çıkarmaya gelenlerin olduğu bölgeden geçerek Sürmari'ye varmışlardı. Kendilerine anlatılanlara göre tufandan sonra Nuh'un oğulları tarafından ilk inşa edilen şehir olduğunu belirttiği Sürmari şehri, Ararat Dağı'ndan 6 fersah uzaklıktadır. Hem derin vadiyle hem de yüksek dağlıklarla çevrelenmiş olan Sürmari bu anlamda oldukça korunaklıdır. Şehirde kuvvetli kuleleri olan bir kale bulunmaktaydı. Clavijo'nun burayı görmesinden on sekiz yıl önce Altınorda mensubu Toktamış bu

şehri almak için gece gündüz muhasara etmişti. Ancak daha sonra iki taraf arasında Toktamış'ın şehre girmemesi ve buna karşılık şehir ahalisinin vergi vermesi şartıyla anlaşma sağlanmıştı. Çünkü Toktamış Gürcülerle mücadele etme niyetindeydi. Fakat anlaşmaya rağmen Toktamış bu şehre girmişti (Clavijo, 2016, ss. 100-104)^x

Seyyahın takip ettiği güzergâha bakılınca kendisinden birkaç asır önce coğrafya kitabını ele alan İbn Havkal'ın Erzurum'la ilgili verdiği malumatın geçerliliğini hala koruduğu görülmektedir. İbn Havkal'ın belirttiğine göre; Erzurum, Kafkasya'dan Rum ülkesine geçmek isteyenlerin takip ettikleri güzergâhta mutlaka uğradıkları bir yerdi ve aynı zamanda tarihi yolların kesiştiği kavşakta yer almaktaydı. Azerbaycan, Cibal ve Rey halkının buradan Rum ülkelerine geçişi ise Bayburt ve Gümüşhane üzerinden Trabzon limanına ulaşmakla sağlanıyordu (İstahrî, 1961, s. 111; İbn Havkal, 1967, ss. 131-132, 244).^{xi}

İstanbul'dan hareketle Trabzon'a varan ve 1318 yılında oradan da Tebriz'e gitmek üzere Erzurum'a doğru yola çıkan Avrupalı seyyah Odoric de benzer malumatlar vermektedir. Odoric, eskiden Pontus Krallığı denilen Trabzon'un İran, Media ve Doğu ülkeleri için mühim bir liman özelliği taşıdığını ve buradan üç günlük mesafede Zigana Kalesi'nin yer aldığını belirterek Trabzon-Zigana-Erzurum hattının işlekliliğine dikkat çeker. Erzurum ise çok büyük ve zengin bir şehirdi. Eğer Moğollar tarafından yağmalanmamış olsaydı daha da güzel olacaktı. Fakat çok soğuk bir yer olduğu için meyve ve şarap burada üretilmemekte bunların haricinde her türlü gıda maddesi bulunmaktaydı (Cordier, 1891, ss. 3-6).

Diğer taraftan elçilik görevinin bitiminden sonra geri dönüş yoluna giren Clavijo Tebriz'de bir müddet kaldıktan sonra 1 Eylül 1405 Salı günü Eleşkirt'e ulaşmıştı. Buradan sonra Ani ve Tortum üzerinden Viser^{xii} adlı yere ulaşan seyyah, burası hakkında da bilgi vermektedir. Burada son derece nazik karşılanan Clavijo'nun belirttiğine göre buranın yöneticisi, Kara Yusuf'un akınlarından bir hayli muzdaripti. Ahali Kara Yusuf'un akınlarından emin olabilmek için sürüleriyle birlikte kale surlarına sığınmışlardı. Buradan sonra

Piahacabea'nın (Pir Hoca Bey/Pir Hacı Bey) hâkimiyetindeki İspir'e doğru yolculuk başlamıştı. Şehre varışlarından bir gün sonra Pir Hoca Bey'le buluşup yemek yeme imkânı bulan heyet, ona hürmet edip iki sırmalı hilat hediye etmişti. Pir Hoca Bey'in vermiş olduğu rehberle harekete geçen heyet, Trabzon Rum Devleti sınırlarına doğru yola çıkmışlardı. Ertesi sabah son derece dik bir yoldan dağın tepesine doğru ilerleyen Clavijo ve beraberindekiler, ilk dört fersah oldukça sarp kayalardan geçmişlerdi. Aynı gün Arakuyel'e oradan dört günlük seyahat sonrasında Trabzon'a ulaşmışlardı. Burada ulaştıkları yer, belirttiğine göre; Trabzon'un altı günlük mesafesindeki Sürmen limanıydı. Clavijo sahil boyunca yolun dağlık ve ormanlık olduğunu, son derece kötü yollardan geçtiklerini belirtmektedir. 17 Eylül 1405 Perşembe günü ise Fındık yüklü bir gemiyle İstanbul'a doğru hareket etmişlerdi (Clavijo, 2016, ss. 246-251). Onların Akçaabat'ta bindikleri bir gemiyle İstanbul'a hareket ettikleri belirtilmektedir (Usta, 1999, s. 29).

Trabzon hakkında bilgi veren diğer bir seyyah olan Pero Tafur 15. yüzyılın hemen başlarında yaklaşık olarak 1405 ile 1409 yılları arasında doğmuş ve İspanya'da Kordoba'nın ileri gelenleri arasında yerini almıştı. İstanbul'dan deniz yoluyla Sinop ve Trabzon'a gelen Tafur, kendisinden öncekiler gibi bölgedeki İtalyan tüccarlara dikkat çekmiştir. Trabzon'u gören seyyahlar her ne kadar şehrin büyüklüğünden ve nüfusun çokluğundan bahsetmiş olsalar da onların kayıtlarından nüfus miktarına dair kesin veriler elde etmek mümkün olamamaktadır. Seyyahlar arasından sadece Pero Tafur, 1435-1439 yıllarını kapsayan seyahatinde Trabzon'a uğrayıp Trabzon'un nüfusunun dört bin kişi olduğunu belirterek bu hususta en net bilgiyi aktarmıştır. Bu malumat onu diğer seyyahlardan ayıran en önemli malumattır. Bundan başka Trapesundia adındaki krallığın merkezi olduğunu belirttiği Trabzon şehrinin adını diğer kaynaklarda tesadüf etmediğimiz bir şekilde Salmotraçia^{xiii} olarak belirtmektedir. Buranın kralı Ortodoks Hristiyanlardandır. Babası, tahta varis olmaması için Türklerle anlaşıp ağabeyini öldürmüştür. Fakat iki oğlundan genç olanı da kendisine aynı muameleyi yapıp öldürmüştü. Büyük kardeş ise

Grek imparatoriçesi olan kız kardeşiyle sürgün hayatı yaşamaktaydı. Trabzon'un sağlam surlarla korunduğunu ve verimli topraklara sahip olduğunu belirten Tafur, Trabzon Rum Kralı ile görüşmüştü. Kral ona, Doğu Roma İmparatoru'nun İtalya'ya ne şekilde gittiğini ve sürgündeki kız ve erkek kardeşlerinin durumunu sormuştu. Asıl merak ettiği şey erkek kardeşinin Midilli lordunun kızıyla nişanlanıp nişanlanmadığı, bu lordun Cenevizlilerin ve Doğu Roma İmparatoru'nun Trabzon'la savaşmaları için kardeşine büyük bir donanma verip vermediğiydi. Seyyah bu haberlerin doğruluğunu teyit edince Trabzon Kralı'nın morali bozulmuştu. Trabzon Kralı her ne kadar Pero Tafur'a refakat etmek için ve Trabzon'da kalması için ısrar etmiş olsa da seyyah bunu reddetmişti. Bunun sebebi kendi kralının Müslümanlarla savaşıyor olması, Trabzon Kralı'nın ise bir Türk'ün kızıyla evli olmasıydı. Bu sebeple başına bir iş gelmesinden endişeleniyordu. Ona göre Trabzon kralı bir Türk'ün kızıyla onu Hristiyan yapmak için evlendiğini ileri sürse de tam tersi bir durum mevcuttu. Tafur'un edindiği izlenime göre Türkler kızını Trabzon Rum Kralı'nı Müslüman yapmak için vermişlerdi. Buradan yeterince erzak ve yardım alan seyyah, Kefe ve Kırım'a doğru harekete geçmişti (Tafur, 1926, ss. 130-132; Tafur, 2016, ss. 11-12, 153-154).^{xiv}

Bu güzergâhla alakalı bilgi veren diğer bir seyyah, Venedikli tâcir seyyahlardan biri olan Barbaro'dur. Barbaro 1436 yılında Venedik'in denetiminde olan Tana'ya (Azak) gitmiş ve Tatarlar arasında 16 yıl gibi uzun bir süre kalarak birçok şehri gezme imkânı elde etmişti. Tatarların yanı sıra Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'deki durumu hakkında da bilgiler edinen Barbaro, Akkoyunlular hakkında da malumatlar aktarmıştır. Türkler hakkında öğrendikleri nedeniyle Venedik elçisi sıfatıyla Akkoyunlu Uzun Hasan'ın sarayına gönderilmişti. Deniz yolculuğuyla Anadolu'ya gelip yolculuğuna devam eden seyyah, Akkoyunlulardaki taht kavgalarına şahitlik edince aceleyle bu toprakları terk edip ülkesine geri dönmüştü (Barbaro, 2005, ss. 7-13).

Tana, Anadolu ve İran'a seyahat eden Barbaro, Hazar Denizi'nden (Bakü Denizi) bahsettiği

bölümde Trabzon-Tebriz yolu hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Bulduğu konuma göre güneybatı istikametinde kalan Trabzon şehrinin Karadeniz kıyısında büyük ve güzel bir şehir olduğunu belirtmektedir. Buraların yöneticileri Doğu Roma İmparatoru'nun kardeşi olduğu için kendileri de eskiden imparator unvanı kullanmaktaydı. Ancak bu unvanı kullanan imparatorlardan sonra tahta geçenler her ne kadar Doğu Roma İmparatoru'nun kardeşi olmasalar da bu unvanı kullanmaya devam etmişlerdi. Seyyah bunun bir unvan gaspı olduğunu belirtmektedir. Trabzon'da yetişen mahsuller ve ekonomik durumla alakalı bilgiler aktaran seyyah, Trabzon'un her yerinde her hangi bir çaba ve koruma olmaksızın üzüm yetiştirildiğini ve bunlarla bolca şarap imal edildiğini belirtmektedir. Hatta buraya özgü olan küp şarabı bir dukadan daha ucuza alıcı bulmaktaydı. Bununla birlikte bazı beldelerde zamora adlı şarap da imal edilmekteydi. Orman bakımından zengin olan şehirde bol miktarda Apulia ceviz ağacına rastlamak mümkündü. Cevizden başka türlü meyveler de şehir tarımında önemli yer kaplar (Barbaro, 2005, ss. 101-103).^{xv}

Trabzon'la ilgili herkesin yeterince bilgi sahibi olduğunu düşünen Barbaro, buradan güneye yani Tebriz'e gidildikçe çok sayıda köy ve küçük kalelerin yer aldığını belirtmektedir. Bu güzergâhta karşılaşılan ilk önemli müstahkem mevki Bayburt'tu. Şehrin bir dere kenarında yani Çoruh Vadisi'nde yer aldığını belirten seyyah, tepe üzerinde ve surlara sahip şehrin çok müstahkem olduğunu kaydeder. Çok verimli ovalara sahip olan Bayburt şehri kalenin altında yer alan beş bin haneye sahipti. Burası ayrıca Sultan Hasan Bey'in hâkimiyetindeydi.^{xvi}

Sonuç

Yeni Tarihselcilik kuramına göre tarih, yalnızca Ortaçağın önemli hadiseleri arasında yerini alan Moğol istilasının yıkıcı tesirinin görüldüğü en önemli coğrafyalardan biri de şüphesiz Anadolu olmuştur. Sadece Anadolu'daki Müslüman-Türk varlığına karşı bir tehdit olmadığı anlaşılan bu yıkım, aynı zamanda Hristiyan batı dünyasında da bir takım tesirler uyandırmıştı. Moğol istilasının

batı dünyasına etkilerinden biri; Papalık veya devlet adamları nezdinde Moğollara gönderilen elçiler sayesinde doğu dünyasının daha yakından tanınması olmuştur. Wilhelm Von Rubruk, Johann de Plano Carpini ve Simon de Saint Quentin bir taraftan Moğollara dair izlenimlerini aktarıırken diğer taraftan güzergâhlarında yer alan Anadolu'nun bir kısmı hakkında bilgiler vermişlerdi. Bunların haricinde ortaçağın en büyük İslam gezgini olan İbn Battûta ve batının en büyük gezginlerinden tâcir Marco Polo da günümüze ulaşan eşsiz bilgiler aktarmışlardı. Tüm bunlardan anlaşıldığına göre dönemin tüm karmaşasına rağmen Trabzon'dan Tebriz'e ticaret hattı devamlı aktif kalmıştı. Fakat Trabzon Rum Devleti'nin yarı hâkimiyetinde bir takım eşkıyalık faaliyetleri bu hattın güvenliğini tehlikeye düşürse de, Türklerin kısa süre sonra sağladıkları hâkimiyet hattın diğer ucunu daima güvenli işlek tutmaya yetmişti. Clavijo'nun Zigana geçidinde çektiği sıkıntıyla Türk hâkimiyetindeki Alanza'da gördüğü ziyafet karşılaştırılınca bu daha da iyi anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Venedik ve Ceneviz kavgası Trabzon sahillerinde Selçuklu hâkimiyetinin sağladığı istikrara biraz gölge düşürmüştü. Hattın ilk merkezi duraklarından biri olan Gümüşhane madenleriyle ün kazanmış olmasına rağmen günümüze kadar madencilik açısından önemini koruyamamıştır. Bayburt ise Türk hâkimiyetinin önemli merkezlerinden olmayı başarmıştır. Tebriz'den önce bu güzergâhın belki de en mühim noktası tarihi kavşak niteliğindeki Erzurum'dur. Bazen Gümüşhane'den sonra Erzincan hattı takip edilse de seyyahların yolu mutlaka Erzurum'a uğramaktaydı. Bu durum onun ortaçağda ve günümüzde ne denli mühim bir mevkide olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Aktemur, A. M. ve Kukaracı, İ. U. (2004). *Kültür Varlıkları İle İspir*. Erzurum: İspir Kaymakamlığı Kültür Yayınları.
- Antâki, Y. (1990). *Tarih el-Antâki*. (Ö. A. Tedmürî, neşr.). Trabluşam.
- Arrianus. (2005). *Arrianus'un Karadeniz Seyahati*, (M. Arslan, çev.). İstanbul: Odin Yayıncılık.
- Aykut, A. S. (1999). İbn Battûta, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 19, 361-368.

- Barbaro, J. (2005). *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (T. Gündüz, çev. ve not.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Bedrosian, R. (1997). Armenia During the Seljuk and Mongol Periods. *The Armenian People from Ancient to Modern Times, I*. New York: 241-271.
- Bijişkyan, P. M. (1969). *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, (H. D. Andreasyan, trc. ve not.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Bryer, A. (1975). Greeks and Türkmens: The Pontic Exception, *Dumbarton Oaks Paper*, 29, 113-151.
- Bryer, A. (1973). The Fate of George Komnenos, Ruler of Trebizond (1266-1280). *Byzantinische Zeitschrift* 66. Munich. 332-350.
- Bryer, A. ve WİNFİELD, D. (1985). *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos. I*. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Carpini, J. P. *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*. (E. Ayan çev.). Trabzon: Eser Ofset.
- Clavijo, R. G. (2016). *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*. (Ö. Rıza Doğrul, çev.). İstanbul: Köprü Kitapları.
- Clavijo, R. G. (1859). *Narrative of the Embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to the Court of Timour at Samarcand A. D. 1403-6*. (C. R. Markham, neşr.). London.
- Cordier, H. (1891). *Les Voyages en Asie Au XIV Siècle Odoric de Pordenone*. Paris.
- Cöhçe, S. (1991). Ruj Gonzales de Clavijo'nun Gezi Notlarına Göre Gümüşhane ve Çevresi. *Geçmişten Günümüze Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*. (N. Ü. Karaarslan, haz.). Ankara: Gümüşhane Valiliği, 85-92.
- Çiğdem, S. (2008). *Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*. Erzurum: Gümüşhane Valiliği Yayınları.
- Darkot, B. Erzurum. *İslam Ansiklopedisi*. 4, 340-345.
- Dunn, R. E. (1986). *İbn Battuta'nın Dünyası*. (Y. Sezdirmez, çev.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Ebü'l-Fidâ. (2017). *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takimü'l-Büldan)*. (R. Şeşen, trc.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Heyd, W. (2000). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. (E. Z. Karal, çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Fallmerayer, J. P. (2011). *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*. (A. C. Eren, çev.). (C. Yavuz ve İ. Hacifettahoğlu, haz.). (İ. Tellioglu, not.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Miller, W. (2007). *Son Trabzon İmparatorluğu*. (N. Süleymangil, çev.). İstanbul: Heyamola Yayınları.
- Hayri, A. (2008). *İktisadî Trabzon*, (M. Öksüz, haz.). Trabzon: Serander Yayınları.
- Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. (F. Işıltan, çev.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- İbn Battûta, M. (2004). *İbn Battûta Seyahatnâmesi. I-II*. (A. S. Aykut, çev. İnceleme ve not.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Havkal, K. (1967). *Kitâb-ı Süretü'l-arz. II*. (M. J. De Goeje, Primum ed.). (J. H. Kramers, ed.). Leyden: Bibliotheca Geographorum Arabicorum.
- İdris Eş-Şerîf, A. (2002). *Nüzhetü'l-müşâk fi'htirâkı'l-âfâk. I-II*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye.
- İstahrî, M. (1961). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. (M. C. A. el-Hinî, tahk.).
- Keçiş, M. (2013a). *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Keçiş, M. (2013b). Trabzon İmparatoru III. Aleksios'un Khrysoboullouslarına Göre Venediklilerin Trabzon Ticareti Hakkında Gözlemler. *Trade in Byzantium, Papers From The Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium. 24-27 Haziran 2013*. (Paul Magdalino and Nevra Necipoğlu, ed.). İstanbul, 337-358.
- Konukçu, E. (1999). Karakoyunluların Avnik Kalesi. *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir, 37-42.
- Konukçu, E. (1994). Clavijo'nun Doğu Anadolu (Erzincan-Doğu Bayezid) Yolculuğu (1404-1405). *XI. Türk Tarihi Kongresi. II. Ankara 5-9 Eylül 1990*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 795-803.
- Ksenophon (2011). *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*. (O. Yarlığaş çev.), İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Lowry, H. W. ve Emecen, F. (2012). Trabzon. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 41, 296-301.
- Maçoudî. (1823-1877). *Les Prairies D'or. I*. (C. B. Meynard ve P. Courteille, metin ve trc.). Paris: A L'Imprimerie Impériale.
- Manz, B. F. ve Dunaway, M. L. Clavijo, Ruy González de. *Encyclopaedia Iranica. V/VII*, 692-693.
- Ostrogorsky, G. (2006). *Bizans Devleti Tarihi*. (F. Işıltan, çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Polo, M. *Marko Polo Seyahatnâmesi*. (F. Dokuman, haz.). İstanbul.
- Quentin, S. S. (2006). *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*. (E. Özbayoğlu, çev.). Antalya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı.
- Rubruk, W. V. (2001). *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*. (E. Ayan, çev.). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Schiltberger, J. (1997). *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*. (T. Akpınar, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Subaşı, Ö. (2015). *Gürcü-Moğol İlişkisi-Güney Kafkasya 1220-1346-*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Subaşı, Ö. (2012). Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin. *Turkish Studies*. 7/3, 2329-2351.

Tafur, P. (2016). *Pero Tafur Seyahatnamesi 9 Mayıs 1437-22 Mayıs 1438*. (H. Kılınç, çev. önsöz, not.). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Tafur, P. (1926). *Travels and Adventures 1435-1439*. (Malcolm Letts, trans. and ed. with an introduction). London.

Talwar, A. A. (2016). Mikhail Panaretos'un Vakayinamesi. *Bizans'ın Öteki İmparatorluğu: Trabzon*. (Antony Eastmond, ed.). İstanbul, 175-215.

Taşcı, K. (2008). *İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Tekindağ, Ş. (1979). Trabzon. *İslam Ansiklopedisi*. 12/1. İstanbul, 455-477.

Telliöğlü, İ. (2008). Trabzon Rum Devleti'nin Hristiyan Dünyasıyla İlişkileri (1214-1458). *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*. 5, 33-53.

Telliöğlü, İ. (2007). *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*. Trabzon: Serander Yayınları.

Telliöğlü, İ. (2009). *Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*. Trabzon: Serander Yayınları.

Texier C. (2002). *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. 1-3. (A. Suat, çev.). (K. Y. Koprman, Latin harflerine aktaran). (M. Yıldız, Sad.). Ankara: Enformasyon ve Doküman Hizmetleri Vakfı.

Tezcan, M. (2012). *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*. Trabzon: Serander Yayınları.

Togan, A. Z. V. (1979). *Azerbaycan. İslam Ansiklopedisi*. 2, 91-118.

Tuncel, M. (1996). Gümüşhane. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 14, 273-276.

Turan, O. (2004). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.

Turan, Ş. (1998). Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri. *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, (13-17 Ekim 1986)*. Samsun, 147-158.

Usta, V. (1999). *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*. Trabzon: Serander Yayınları.

Notlar

ⁱ 1021 ve 1022 yıllarında Basileios'un Kafkasya ve Ermenistan'a yaptığı seferlerde Trabzon'u üs olarak kullanıp bu yolu takip etmesi güzergâha askeri bir önem kazandırmıştı (Antâki, 1990, s. 381; Honigmann, 1970, s. 162, 166; Ostrogorsky, 2006, ss. 291-292).

ⁱⁱ Trabzon Limanı sayesinde sadece Erzurum yolu değil, daha doğuya giden alternatif yollar da önem kazanmıştı. Bunlardan bir tanesi de Ardanuç üzerinden geçip Sarıkamış'ı aktarma noktası olarak kullanarak Ardahan, Abhazia ve İberia'ya giden tüccarların takip ettikleri güzergâhtı (Subaşı, 2012, ss. 2339-2340).

ⁱⁱⁱ Erzurum'un tarihi yollar üzerinde yer alması sadece askeri anlamda değil aynı zamanda ticari anlamda da onu değerli yapmıştır. Ortaçağda İran, Hind ve Orta Asya'dan çıkan tüccarlar ellerindeki ürünleri Akdeniz'e ulaştırmak için kullandıkları yolda Erzurum mal değiş tokuş merkezi olmuştu. Tiflis'ten başlayıp Kars'a uğrayan yol ve Tebriz'den başlayıp Bayezid'den geçen yol Erzurum'da Sivas, Diyarbakır, Suriye, Irak, Basra körfezi ve Akdeniz'e ulaşan diğer yollarla birleşmekteydi. Ayrıca Trabzon limanından Anadolu'ya girenler de Zigana ve Kop'u geçip Erzurum'da bu yollarla buluşmaktaydı (Darkot, ss. 340-341). Bu sebeple Erzurum'un önemli oluşu onun bu yollar üzerinde olmasıyla açıklanmaktadır (Heyd, 2000, ss. 50-51).

^{iv} Karadeniz'de yer alan zengin maden rezervleri eskiciklerden beri işlenegelmiş ve Trabzon limanına aktarım süreçleri sebebiyle Trabzon'a ulaşan yolların ticaret hacmine büyük katkı sağlamıştır. Uluslararası tüccarların işletme ve satma hakkını elde ettikleri bu madenler neredeyse tüm seyyahların ilgisini çekmiştir (Ksenophon, 2011, s. 387; Quentin, 2006, s. 50; Hayri, 2008, s. 11; Tekindağ, 1979, s. 459).

^v Anadolu'nun çeşitli yerleri hakkında gözlemlere dayanan bilgiler aktaran seyyah şehirlerin Irak hükümdarına bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Irak hükümdarından kasıt İlhanlı hükümdarlarıydı. Anadolu Moğol istilasından sonra bir dönem İlhanlılar adına onların gönderdiği valilerce yönetilmişti (İbn Battûta, 2004, ss. 417-418). Zaten Anadolu'ya gelme fırsatı bulan seyyahların bir kısmı, ülkelerini istiladan korumak için Moğollara elçi olarak gönderilmiş kişilerdi. 13. yüzyılda günümüz doğu dünyasını etkisi altına alan Moğollar şüphesiz Hristiyanlar için de tehdit oluşturmaktaydı. Bu sebeple Batı dünyası ve Papalık, Moğol istilalarından kendilerini kurtarmak için pek çok elçiyi Moğollarla görüşmeye göndermiş ve bu sayede doğu dünyasını yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Bunlardan bir tanesi olan Johann de Plano Carpini, seyahat güzergâhına dair siyasi ve ekonomik özelliklerin yanı sıra pek çok hususa dair bize ulaşan gezi notları sayesinde Moğol tarihinin önemli bir boşluğunu doldurmuştur. Moğolların, hükümdarı, ordusu, ekonomik gücü, savaş taktikleri, silahları, aile yaşamaları, hukuk ve cezaları gibi pek çok alanında müşahedeye dayalı aktardığı bilgiler Moğol tarihi açısından oldukça kıymetlidir. Bu bağlamda Moğolların Anadolu istilasıyla görevli komutanı Baycu Noyan hakkında bilgiler vermektedir. Belirttiğine göre Akdeniz'den ve Antakya'dan iki günlük uzaklıktaki Müslüman ve Hristiyan memleketler onun istilasına maruz kalmıştı (Carpini, ss. 10-11, 124). Aynı şekilde Moğollar hakkında önemli bilgiler aktaran ve 1245 yılında Papa tarafından doğuya gönderilen keşişlerin arasında yer alan diğer bir gezgin Simon de Saint Quentin'dir. Papanın, Moğollara insan katline son vermelerine dair tavsiyesini ve onları Hristiyanlığa davetini içeren mektubu Moğol Hanı'na ulaştırma göreviyle yola çıkan Quentin, uzun süre kaldığı Anadolu'yla alakalı pek çok bilgi aktarmıştır. Ancak bu bilgiler üçüncü şahıslardan aktarma olduğu için tenkide muhtaçtırlar. Özellikle Moğol istilası döneminde Anadolu'da yaşananlar hakkındaki gözlemler oldukça değerli olan Quentin'in belirttiğine göre 1242 yılında Moğollar

Anadolu'nun ilk şehrini yağmaya başlamışlar ve 20 yıl boyunca da Türkiye Selçukluları hâkimiyetindeki topraklara saldırılarını devam ettirmişlerdi. Bu saldırılardan en çok etkilenen şehirlerin başında şüphesiz Erzurum gelmekteydi. Selçuklulardan gerekli yardımı alamayan halk çaresizce şehri canlarına dokunulmamak şartıyla teslim etmişlerdi. Fakat buna rağmen Moğollar insanların pek çoğunu katletmişti (Quentin, 2006, s. 5, 57); Keçiş gezginler arasında yer alan Wilhelm Von Rubruk'un seyahat notları da 13. yüzyılın önemli kaynakları arasındadır. Rubruk da batı tarafından yaptıkları istilalar nedeniyle Moğollara gönderilmiş elçilerden bir tanesiydi. Fransa kralının emriyle yola çıkan Rubruk'un, Carpini'den sonra Moğollar hakkında ilk detaylı bilgileri gözlemlerine dayandırıp aktarması 1253-1255 yılları arasını kapsayan gezi notlarını tarihi vesika olarak bir hayli önemli yapmıştır. Onun Aras Nehri kenarında Baycu Noyan komutasındaki Moğollarla karşılaşmış olması onun Moğolların Anadolu'yu istilaya başladıkları dönemde Anadolu'da olduğunu göstermektedir. Bu sebeple Carpini gibi Rubruk da Moğol tarihi açısından araştırmacıların vazgeçilmez başvuru kaynağı olmuştur. Konumuzla alakalı olarak Trabzon-Erzurum güzergâhını takip etmemiş olsa da Aras Nehri'ni takiple Erzurum'a varan seyyah buranın Aras Nehri'nin çıktığı dağların diğer tarafında yer aldığını belirtir. Güzel bir şehir olan Erzurum Türkiye Sultanlığı'na tabiydi. Baycu'nun otağına varan Rubruk'un aktardığı bilgiler bölgenin Moğol istilasına uğradığıyla ilgilidir. Bundan sonra Kemah'a doğru yoluna devam etmişti (Rubruk, 2001, ss. 7-8, 135-139).

^{vi} Burada seyyahın bahsettiği iki tüccar zümre olan Venedik ve Cenevizlilerin o dönemdeki konumuna biraz değinmek gerekmektedir. Latinleri İstanbul'dan atmaya yönelik VIII. Mihail Paleologos'la anlaşıl 13 Mart 1261 yılında Nymfeo (Nif) anlaşmasıyla imtiyazlar elde eden Cenevizliler Karadeniz sahillerinde ve Anadolu'nun içlerinde ticarete söz sahibi olmuşlardı. Hemen akabinde Trabzon'da da ticarete başlayan Cenevizliler burada Venediklilere rakip olmuşlardı. Bu rekabet Trabzon Rum Devleti'ni zaman zaman sıkıntıya soksa da İtalyanlar çoğu kez anlaşmalar yenilenerek ticari haklarını devam ettirdiler (Keçiş, 2013b, ss. 339-341; Ostrogorsky, 2006, s. 415; Tezcan, 2012, ss. 34-35, 360-363). Moğol istilasını takiben Karadeniz ve Kafkaslarda beliren değişiklikler Trabzon-Tebriz güzergâhının önemini arttırdığı gibi Venedik ve Cenevizlilerin bu kez Moğollardan yeni imtiyazlar elde etmesine neden olmuştu. Tebriz'den Erzurum ve Trabzon'a ulaşan yol önemini aynen korumuş ve Karadeniz'e varış limanı olan Trabzon bu sayede aynı yoğunlukta faal olmaya devam etmiştir. Togan, 1979, ss. 107-108; Bedrosian, 1997, ss. 261-262; Keçiş, 2013a, s. 81). Moğolların Trabzon, Tebriz ve Kafkasya'da söz sahibi olmalarına dair bkz. (Subaşı, 2015, ss. 46-47). Trabzon Rum Devleti ile İtalyan tüccarlar arasındaki ilişkiler hakkında detaylı bilgi için bkz. (Fallmerayer, 2011, s. 153 vd.; Miller, 2007, ss. 23-24; Tellioglu, 2009, ss. 85-86 vd.).

^{vii} Kayıtlarda Cadaca olarak da belirtilen bu kale Trabzon-Gümüşhane güzergâhında kuzey ve batı tarafı yamaç, doğu ve güneyi ise sarp kayalıklarla çevrili olduğundan ancak kuzeydoğudan ulaşılabilen stratejik bir noktadadır (Çiğdem, 2008, s. 63).

^{viii} Doğu Karadeniz'in gümüş madenleriyle meşhur olan bu şehri Harşit Çayı'nın geçtiği alanda kurulmuş olup İskender'in komutanlarından Philikos'un buralarda gümüş madeni bulmasıyla bir hayli önem kazanmıştı. Eski Canca Kalesi'nin onarımıyla daha da ünlenen şehir Pontus'tan sonra

Doğu Roma hâkimiyetine girmişti. Bu kale Gümüşhane il merkezinin 2 km. kuzeybatısında Harşit Deresi'nden 400 km. kadar yüksekte bir kayalık alanda kurulmuş olan bu kale stratejik anlamda önemliydi. Tuğrul Bey döneminde Selçukluların akınlarını sıklaştırdığı bir dönemde Selçukluların ilk ulaştığı yerler arasındadır. Gümüşhane'nin bir önemi de Trabzon Limanı'nı doğuya ve Tebriz'e bağlayan güzergâh üzerinde yer almasından kaynaklanmaktadır. Buradan devam eden güzergâhın bir kolu Bayburt ve Kop Dağı'nı takiple Erzurum'a diğer bir kolu ise Kelkit ve Alanza'yı takiple Erzincan'a ulaşmaktaydı (Çiğdem, 2008, s. 60; Tuncel, 1996, s. 273).

^{ix} Kabasites için ayrıca bkz. (Bryer, 1975, s. 125).

^x Avnik Kalesi için bkz. (Konukçu, 1999, ss. 39-40).

^{xi} Yelkenli gemilerle İstanbul'dan yola çıkanlar yaklaşık beş gün sonra Trabzon'da karaya çıkıyor ve oradan yaya olarak yaklaşık altı günde Erzurum'a varıyorlardı. Bir aylık mesafe olan Trabzon-Tebriz arası binek hayvanlarıyla on iki günde kat edilebiliyordu. Tebriz-İstanbul arasında taşınan mallar bir aydan kısa sürede alıcısına ulaştırılmış oluyordu (İdris eş-Şerif, 2002, ss. 12, 825, 906-911; Turan, 1988, s. 153).

^{xii} Bu günkü Fısırik Kalesi olduğu ileri sürülen Viser Kalesi'nin Viranşehir harabeleri denilen yerde olduğu da belirtilmektedir. Seyyahın burada şehri değil de bir kaleden bahsetmiş olması her ne kadar Viser'in Fısırik Kalesi olma ihtimalini güçlendiriyor olsa da buranın Karakoyunlulara uzak oluşu ve o dönemde Viranşehir'in surlarla çevrili olması buranın Viranşehir olma ihtimalini akla getirmektedir (Bryer-Winfield, 1985, s. 16, 38, 57; Aktemur-Kukaracı, 2004, s. 31; Konukçu, 1994, s. 802; Taşcı, 2008, s. 121).

^{xiii} Tarihi kayıtlarda eski çağlardan beri Trabzon'la alakalı olarak kullanılan isimler daha çok; *Trapezusia*, *Trabezunda*, *Tarazzübe* ve *Atrabezund*'dur. Detaylı bilgi için bkz. (Ksenophon, 2011, s. 347, 369; Bijişkyan, 1969, s. 43; Maçoudi, 1823-1877, I, s. 287; Texier, 2002, I, s. 154).

^{xiv} Trabzon Rum Devleti'nin iç karışıklığa sürüklendiği bu son dönemleri taht kavgalarıyla dikkat çekmiştir. III. Alexis'in Manuel'in oğlu ve halefiyle ilgili olaylarda suikast sonucu öldürülme ihtimali, III. Alexis ve III. Manuel'in idari yetersizlikleri ve oğlu IV. Alexis'in isyan ve komplo girişimleri iç karışıklıklardan sadece bir kaçıydı. III. Alexis'in kaçan oğlu yerine Alexandre'yi tahta varis göstermesi diğer oğlu Kalo Johannes'i babası ve kardeşini ortadan kaldırmaya sevk etti. Bu sebeple Ceneviz kolonisi Kefe'ye varıp buradan bir ticaret gemisini savaş gemisine çevirerek Cenevizli bir gemiciyi komutan tayine ederek saldırıya geçti. Bu girişim babasının ölümüyle sonuçlandı. Ancak o belirttiğine göre babasını öldürmek değil esir almak istiyordu. Bu sebeple babasına Trabzon'da gösterişli bir anıt yaptırdı. Bununla birlikte bu dönemlerde artan Türk baskısı Trabzon Rum Devleti krallarını Türkmen beyleri ve Doğu Roma'yla akrabalık ilişkilerine zorluyordu. Detaylı bilgi için bkz. (Fallmerayer, 2011, ss. 195-196, 202, 219, 223, 230-232; Keçiş, 2013a, s. 115, Talwar, 2016, ss. 200-204; Tellioglu, 2009, ss. 123-124).

^{xv} Trabzon'la alakalı çok kısa da olsa bilgiler aktaran diğer bir seyyah Schiltberger'dir. 1381 yılında Münih'te doğan Schiltberger Niğbolu Savaşı'na (1396) katılarak yenicilerle esir düşmüştü. Aktardığı bilgiler kayda değer olmasa da kapalı bir memleket olarak belirttiği Trabzon'da bol miktarda

şarap üretildiğine değinerek diğey seyyahların bu anlamdaki bilgilerini doğrulamaktadır (Schiltberger, 1997, s. 11, 102).

^{xvi} Bayburt'tan sonraki yolculuğuna Kelkit üzerinden devam ettiğey anlaşılan Barbaro, beş gün sonra Erzincan'a oradan da Harput'a varmıştı. Trabzon Kralı'nın kızı aynı zamanda Sultan Hasan Bey'in eşi olan hatun bu şehirde ikamet etmekteydi. Barbaro, 2005, s. 102; Trabzon Rum Devleti'nin son zamanlarına kadar burada aktif olarak ticarete söz sahibi olan İtalyan tüccarlar, Tebriz ve Sultaniye'de ticaret ofisleri açarak İlhanlılardan da gerekli imtiyazları elde etmişlerdi. Tebriz'den aldıkları baharat, ipek, mücevher, ilaç ve lüks eşyaları Trabzon'a oradan da batıya aktarıyorlardı. Batıdan aldıkları yün elbiseler, keten ve kürk gibi daha çok tekstil içerikli ürünleri ise aynı yol üzerinden Tebriz'e getiriyorlardı. Hatta Trabzon-Tebriz arası bir hayli gelişen ticaret nedeniyle iki şehrin ağırlık ve para değerleri birbirine yakın hale getirilmeye çalışılmıştı. Detaylı bilgi için bkz. (Bedrosian, 1997, ss. 261-262; Keçiş, 2013a, s. 81; Bryer, 1973, ss. 339-340).